

ТАРАНЕНКО
Олександр Онисимович —
член-кореспондент НАН
України, завідувач відділу
загального мовознавства
Інституту мовознавства
ім. О.О. Потебні НАН України

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА КІНЦЯ XX — ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XXI СТ.: СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

За матеріалами доповіді на засіданні
Президії НАН України 2 квітня 2025 року

У доповіді окреслено поле для діяльності українських мовознавців з метою всебічного і комплексного аналізу загального стану й тенденцій розвитку української літературної мови в нових умовах її функціонування як державної мови України та наукового супроводу виконання положень відповідних законів України.

Відбиття в українській мові нової системи соціальних пріоритетів і цінностей/антицінностей. Нові тенденції, що почали виявлятися в українській мові наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років, актуалізувалися внаслідок переходу країни до нового типу соціально-політичних та економічних відносин, відновлення державної незалежності, проголошення української мови державною мовою країни і, відповідно, посилення уваги суспільства до своєї мови. В основі активної розбудови складу української мови в цей період лежать насамперед чотири фактори:

- 1) докорінні зміни в соціальній дійсності країни та зміни в соціальних пріоритетах сучасного українського суспільства;
- 2) демократизація мовної практики суспільства;
- 3) соціальна, економічна та культурно-мовна глобалізація в житті українського суспільства;
- 4) значне посилення тенденцій щодо коригування нормативних засад літературної мови як у напрямі поглиблення її національних основ, так і в площині подальшого розвитку та шліфування вже в нових умовах функціонування як державної мови країни.

Якщо проводити аналогії з попередніми етапами в історії розвитку української літературної мови, то певні паралелі можна вбачати передусім у 1920-х — 1930-х роках, тобто в періоді так званої українізації. Сучасні тенденції української літературної мови демонструють на загальному фоні розвитку слов'янських

мов новітнього періоду як певні подібності, так і деякі відмінності.

Характеризуючи найзагальніші тенденції в розвитку української літературної мови, можна виділити такі ряди опозицій:

1) з погляду переважання в спрямованості цих тенденцій курсу на розширення питомої ваги своїх «власних»/«не власних» мовних елементів і явищ — **націоналізація**, або подальша «**українізація**» (для інших слов'янських мов — це відповідно «**білорусизація**», «**хорватизація**» та ін.)/**інтернаціоналізація**, або **глобалізація** (це переважно «**вестернізація**»; для східнослов'янських мов — це також «**європеїзація**»);

2) з погляду співвідношення в спрямованості цих тенденцій курсу в бік посилення більш «загальнонародних»/більш інтелектуальних мовних елементів і явищ (або в бік усно-розмовних/писемно-книжних різновидів мови) — **демократизація/інтелектуалізація** мови (із включенням до останньої також **термінологізація**) та її «**елітаризація**».

У контексті мовного відбиття нової картини пріоритетів і цінностей суспільства основну увагу спостерігачів привертає, звичайно, стрімка активізація вживання і творення лексики зі сфер приватного підприємництва, шоу-бізнесу, інформатизації та деяких інших нових або актуалізованих сфер суспільного життя, зокрема актуалізація лексики військової тематики після початку російсько-української війни. Однак не можна не відзначити й активізацію лексики зі сфер кримінальної злочинності, наркоманії, проституції.

З окремих вужчих, але не менш визначальних мовних явищ цього періоду можна відзначити, зокрема, такі.

У період російсько-української війни як один із наслідків внутрішньої мобілізації суспільства перед лицем навислої загрози можна констатувати перехід у прагматичності дискурсів на теми історичної долі України — від образу українського народу як об'єкта постійної національної дискримінації з боку сусідніх народів і як суб'єкта — носія національної кривди, тобто нібито як народу-мученика і навіть на-

роду-жертви, до культивування його героїзму. В публічному мовному полі тепер уже стало значно менш помітним функціонування в національно-патріотичному дискурсі членів деяких словотвірних гнізд, які сприймалися від початку 1990-х років як ключові для тематичної сфери України, українців, українства: *меншовартість, упосліджений, винародовлення, багатостраждальний* (про Україну, український народ), гірке Шевченкове «*на нашій — не своїй землі*». У переліку топонімів — символів відповідних подій в українській історії досить звичайними були передусім *Берестечко, Батурин, Крути*, що свідчило про домінування в українській національній пам'яті переважно трагічних знакових подій. Досить помітними були мотиви туги, особливо на початку часів незалежності, жанрова стилістика «молитов за Україну» — з їхньою сентиментально-тужливою тональністю. Тому дослідники стали говорити про концепцію «*страдницької*» історії України, настрої національного *катастрофізму* в певному сегменті українських патріотичних кіл, «*плачі*» і (*велике національне*) *плакальництво*. Тоді як після відновлення незалежності в роздумах на теми державної долі України мав би, очевидно, увиразнюватися перехід уже до мотивів мужньої стриманості.

Як реакція на зазначені тужливі мотиви дедалі частіше стало висловлюватися критичне ставлення до поширювання подібних поглядів як таких, що ставлять проблему національно-державного розвитку України фактично у безвихідь. Лунають заклики переходити від «дискурсу *віктимності*» до філософії соціальної й національної активності та відповідальності самої нації за її власну долю, а також заяви про те, що вже нарешті слід позбуватися комплексу «*національного (малоросійського) мазохізму*». Щодо культивування символічних топонімів в українській історії, то тут також поступово почалася переорієнтація від місць — символів військових поразок, хоч і героїчних, до місць — символів перемог українського війська: це насамперед Конотоп (ще в період президентства В. Ющенка).

Однак найбільш переконливо злам у лініях прагматичної побудови наративних схем на

теми України та її історичної долі заявив про себе лише після 2014 р. Зокрема, дедалі активнішим ставало вживання членів словотвірного гнізда *герой* — у застосуванні не лише до вітчизняної історії, а й до сучасності. Як офіційне привітання у ЗСУ було запроваджено формулу «Слава Україні! — Героям слава!». У цей період стали проводити зустрічі з учасниками збройного протистояння російській агресії та сепаратизму під назвою «Українці — нація *героїв*».

Серед найменувань об'єктів міської топонімії з'явилося багато назв вулиць, площ зі словоформою *Героїв*..., особливо в межах двох хвиль перейменувань — у 2015—2016 рр. у рамках «закону про декомунізацію» і з 2022 р. після початку повномасштабної фази російсько-української війни: *Героїв України*, *Героїв Маріуполя* та ін. Частотними в публічній сфері стали вислови на зразок «*героїчне протистояння (героїчний опір)* українського народу російській збройній агресії». У заявах політиків, діячів культури, в назвах книжкових виставок, різних конкурсів, у темах шкільних творів і т. ін. звичайними стали звороти на зразок «Ми — народ-переможець», «Українці — *сильна* нація». У топонімії ореолом такої конотації стали оповісті насамперед назви міст *Маріуполь* і *Бахмут*.

Інше явище, що почало привертати до себе увагу ще з 1990-х років, — це мовне вираження орієнтації на *успіх* як одну з пріоритетних цілей у діяльності активних верств суспільства (у цей час з'явився навіть іменник *успіхологія* — англ. *successology*). Прикметник *успішний* під впливом англ. *successful* набув другого значення — «який має успіх, досяг успіху в чомусь (про кого- або що-небудь)»: *успішний політик*, *успішний бізнес*. Сучасний дискурс, розрахований на молодь, на людей, які прагнуть «іти в ногу» з життям, став рясніти висловами, що подають образ *успішної* і впевненої в собі людини: «*Успішна людина* — *сильна* Україна». Їх вживають у назвах різноманітних конкурсів, друкованих видань тощо: «Журі *Успішних Людей*»; досить часто — щодо жінок (як наслідок активізації діяльності в Україні різноманітних жіночих рухів, громадських організацій):

«*Успішна жінка: хто вона?*», «*Успішна жінка України*», «*Успішна пані Чернівців*» (міський конкурс 2010 р.) та ін. Серед ознак «успішної» людини увиразнилися ті, що передаються в мовному плані за допомогою маркерів само-, себе — одиниці на зразок *самореалізуватися*, *реалізувати себе*, *самодостатній (особистість, політик)*, а також перейнятих у процесі культурно-мовної глобалізації гнізд *еліта (елітний)*, *амбітний (амбіційний)*: *амбітний політик*, *амбітний план*; *креативний*, *кар'єра* (уже в «позитивному» розумінні цього слова), зворотів на зразок *бути в тренді*.

Демократизація мовної діяльності суспільства. Прямим наслідком загальнодемократичних перетворень у житті суспільства стали явища дальшої демократизації літературної мови, при цьому з'явилися ознаки лібералізації у ставленні мовного соціуму до користування нею. Як позитивний аспект цих тенденцій можна констатувати цілком очевидне розширення можливостей для мовного самовираження суспільства, ослаблення впливів держави на мовну практику, оновлення стилістичних засобів української літературної мови в умовах відсутності цензури та ослаблення самоцензури мовців. З іншого боку, помітними явищами стали, зокрема, надмірна експлуатація українсько-російського суржику як засобу гумору, вульгаризація публічного мовлення, жаргонізація масового слововжитку — це передусім активізація використання поза його власними межами елементів кримінального жаргону як відбиття криміналізації суспільної атмосфери в країні (можна почути вже навіть у мовленні цілком інтелігентних людей вислови на зразок «на нас *наїхали*», «нас елементарно *розвели*», «нас *кинули*», тобто несподівано обдурили).

Нові тенденції в поширенні впливів російської мови. Щодо впливів з боку російської мови на українську, то, з одного боку, вони стали зазнавати істотних обмежень (насамперед у тих сферах мовної комунікації, що піддаються свідомому регулюванню, особливо в жанрах офіційно-ділового, наукового стилів, помітно — в конфесійному стилі, у війську та інших силових структурах, в ономастиці — у

назвах населених пунктів та їхніх частин, назвах організацій, товарів тощо). Але, з іншого боку, в інших сферах комунікації, насамперед у публічному функціонуванні розмовної мови, вони стали навіть помітнішими — як наслідок лібералізації мовної практики з поширенням елементів суржику, кримінального жаргону, молодіжного сленгу.

Так, зі старих кліше російського походження все ще продовжують користуватися зворотом *Іванов, Петров, Сидоров* на позначення «середнього» українця, однак дедалі частіше замість нього застосовують уже власне українські ономастичні відповідники — як за російським зразком: *Іваненко, Петренко, Сидоренко*, так і без такої видимої орієнтації: насамперед призвище *Петренко*.

Варто звернути увагу на ще одне явище в українсько-російських мовних контактах: певне зростання вже не прямих, а прихованих впливів з боку російської мови у вигляді хибного (наївного) гіперпуризму, коли мовці уникають у вжитку тих чи інших одиниць української мови, подібних до російських, віддаючи перевагу вживанню одиниць, відсутніх у російській мові або значно рідше вживаних у ній. Наприклад, випадки на зразок *діжка* замість *бочка* (*діжка пива, діжка солярки, сидіти на порохівій діжці*). Подібне відштовхування від російської мови призводить навіть до таких курйозних витворів у душі «народної етимології», як форма *тілець*, що досить помітно поширилася в 1990-х роках у ЗМІ в астрологічних прогнозах замість *телець*. Отже, в намаганнях «утекти» від російської мови мовцям так і не вдається остаточно позбутися її впливів.

Мовна глобалізація. Експансія англійської мови. Якщо протидія основному досі джерелу іншомовної експансії в українській мові — російській мові — істотно посилилася, то масований і безпрецедентний досі наплив англізмів, особливо з мовної практики США, зростає дедалі більше. Така експансія відбувається на різних рівнях мовної структури — насамперед, звичайно, у лексико-фразеологічному складі (як прямі запозичення, так і кальки), через поширення певних словотвірних моделей ан-

глійської мови (зокрема, посилення елементів аналітизму в структурі української мови — наприклад, у побудові складних слів: *Довженко-Центр*, а не *Центр імені О. Довженка, ГМО-продукт*), більшою чи меншою мірою на інших рівнях, а також через поширення латинської графіки.

Фактори, що сприяли активізації цієї мовної хвилі, можна поділити на два основні комплекси.

1. Власне номінативний фактор:

- як мовне реагування на зміни в житті українського суспільства — поява нових, запозичених назв, понять, реалій, а також як мовне реагування на зміни в самій суспільній свідомості під впливом відповідних сучасних віянь, що походять із західних культур, особливостей ментальності інших народів, наприклад як посилення уваги до структурування суспільства за статевими, віковими та іншими параметрами з метою забезпечення рівних суспільних прав для різних верств населення: *гендер, сексизм, ейджизм, інклюзія*;

- як потреба в семантичній і/або галузевій спеціалізації назви (порівняно з назвою, вже наявною в українській мові, здавалося б, з тим самим змістом), пор.: *торговець/трейдер, інженерія/інжиніринг, франшиза/франчайзинг*.

2. Стилистико-прагматичні і комунікативно-функціональні мотиви:

- як один з виявів елітаризації мовлення — вибір саме нових запозичень як «сучасніших», «престижніших» назв для тих чи інших понять, незважаючи на можливе існування вже наявних в українській мові відповідних найменувань: *дедлайн* замість *крайній термін*; *найтклуб* замість *нічний клуб*; *кава-брейк* або *кава-пауза* замість *перерва на каву*; *мілкішейк* замість *молочний коктейль*, а також найменування не лише «сучаснішого», а й узагалі ніби «кращого», вищого «класом» різновиду відповідної реалії, явища: замість *програвач* — *плеєр*; замість *форма одягу* — *дрескод*;

- мотиви політкоректності у слововжитку, евфемізація найменувань: *критичні дні* (калькований вислів з реклами засобів жіночої інтимної гігієни); *бойфренд* і *герлфренд* замість *коханець* і *коханка*; *кілер* замість *убивця*;

• зручність використання у практичному вжитку однослівних назв замість описових, коротших слів замість довших: *принтер* (замість *друкувальний пристрій*), *кейтеринг* (замість *вийзне ресторанне обслуговування*), *скансен* (замість *музей просто неба*); зручна можливість використовувати у спілкуванні різні члени відповідного словотвірного гнізда: *вейп* (пристрій) — *вейпінг* (процес користування вейпом) — *вейпер* (особа-курець).

Коригування української літературної мови на засадах її національної самобутності та її систематизація на засадах регулярності. Прагнення до усунення зі складу української літературної мови невластивих особливостей і впровадження замість них більш питомих елементів ускладнюється такими двома факторами.

По-перше, українська мова розвивалася протягом кількох століть під потужними впливами відразу двох мов сусідніх слов'янських народів — російської й польської, кожна з яких залишала свій слід у структурі української мови і значною мірою в різні періоди і в різних регіонах була зразком для наслідування і водночас об'єктом відштовхування з метою самозбереження.

По-друге, внаслідок бездержавності українського народу українська літературна мова у своїй новій історії досі не мала більш-менш тривалих періодів вільного, повнокровного розвитку, протягом яких вона могла б достатньою мірою стабілізуватися в ужитку, а її нормативна база — набути авторитетності для мовного загалу. Як наслідок, апелювання в разі ствердження або, навпаки, заперечування органічності для української мови того чи іншого мовного явища як до живої народної мови, так і до певного «золотого віку» в історії літературної мови нерідко залишаються для опонентів недостатньо доказовими й переконливими.

Отже, проблема полягає не лише в тому, що саме слід було б усунути з нормативної основи оновлюваної української літературної мови, а й не меншою мірою в тому, що саме варто було б запровадити замість цього.

Інтенсифікація процесів нормотворчого оновлення української літературної мови в нинішніх умовах її функціонування вже спричинила активізацію таких досить характерних для сучасної мовної практики явищ, як відносна «легкість» у рекомендуванні тих чи інших мовних нововведень з боку «активної, або ініціативної, меншості» та посилення внаслідок цього невпевненості у своїй мовній компетенції в середовищі «пасивної, або мовчазної, більшості» і водночас постійна готовність до прийняття таких нововведень з боку певної частини мовного соціуму.

Так, у пошуках тих чи інших оптимальніших мовних одиниць нерідко відбувається ніби нескінченне множення варіантності мовних одиниць на всіх рівнях структури української літературної мови («вибух варіантності»), що, звичайно, не може не завдавати шкоди її нормальному функціонуванню. Наприклад, до англ. *to institute* майже одночасно утворилося 4 дублети: *інституціоналізувати*, *інституціалізувати*, *інституційовати*, *інституалізувати*.

Значно почастишало вживання ніби «більш українських» відповідників до багатьох уже достатньо усталених мовних одиниць, наприклад: *винаймати* замість *наймати*; форм привітань *Доброго дня!* і *Доброго вечора!* — зі звуженням сфери вжитку традиційних форм *Добрий день!* і *Добрий вечір!*

У певних випадках активізуються в ужитку навіть одиниці, фактично подібніші до російських: *спротив* у конкуренції з *опір*, *впродовж* («впродовж усього року») у конкуренції з *протягом*. Наприклад, у нині чинному офіційному Класифікаторі професій 2010 року є такі номінативні пари й навіть трійки назв, як: *гартівник* (скла) — *гартувальник* (буриштину); *заготівельник* (сировини) — *заготівник* (буриштину); *здавальник* — *здавач*; *оброблювальник* — *оброблювач* — *обробник*; *ремонтник* (штучних споруд) — *ремонтувальник* (спортивних споруд); *складальник* — *складач*; *спеціаліст* — *фахівець*; *укладальник* — *укладач*. Непосвяченій людині важко, звичайно, зорієнтуватися, чи це наслідок звичайного недогляду упорядників класифікатора, їхньої неухважності або мовної

некомпетентності, чи, можливо, між членами цих пар слід усе-таки вбачати певні семантичні відмінності. Різноміс у найменуваннях того самого поняття можна відзначити також у новостворених українськомовних державних стандартах на терміни та їх визначення (ДСТУ).

Висновки. Підсумовуючи все сказане й неказане щодо сучасного стану й тенденцій розвитку української літературної мови, можна відзначити, що українська мова в умовах державної незалежності України поступово й нерівномірно в різних сферах суспільного життя просувається в напрямі досягнення відповідності між її проголошеним юридичним статусом державної мови України і фактичним станом функціонування, який на час надання їй цього статусу визначався умовами українсько-російської диглосії, тобто функціональної нерівноправності цих мов. Розвиток її до стану мови з повною парадигмою соціального функціонування пролягає, з одного боку, через заповнення нею всіх сфер мовного життя суспільства та перехід на спілкування нею нових верств населення, а з другого боку, через подальше її шліфування в нових обставинах реального, практичного використання та подальше нормування її літературної форми.

Говорячи про достатньо помітні зрушення на цьому шляху української літературної мови, слід насамперед відзначити істотне розширення обсягів її функціонування в суспільному житті й подальший структурно-стильовий розвиток. Водночас цілком очевидними (хоча, звичайно, не такими визначальними) в теперішньому портреті української літературної мови є також зміни в негативний бік. З одного боку, як явна протидія її коригуванню — це наслідки лібералізації мовної практики (звідси «забруднення» мовлення позанормативними елементами, вульгаризмами, жаргонізмами та ін.) і культурно-мовної глобалізації з її масовими потоками запозичень. З другого ж боку, як зворотний, «прихований» бік коригування, коли «плюс» у разі його надмірного педалюван-

ня стає «мінусом», — це явища гіперпуризму, «вибуху варіантності».

Якщо спрогнозувати, наприклад, подальше поширення бурхливого й ніби нестримного творення суфіксальних фемінативів (*учена секретарка інституту, міністерка, генералка, мер — мерка, персонаж — персонажка, посол — послія, фізик — фізикиня* і под.), тенденцій до обмеження в ужитку й навіть витіснення за межі норми таких словотвірних розрядів, як віддієслівні іменники — назви дії із суфіксом *-к-а* (*обробка, стрижка* і под.), утворення на *-чий* у значенні прикметників та іменників, похідні від форм активних дієприкметників теперішнього часу (*«дрейфуюча крига»* — із заміною на *дрейфувальна, існуючий порядок*), *«незамерзаючий порт»*, *«працюючий пенсіонер»* і под.), відносні прикметники з суфіксом *-ичн(ичн-)* (*академічний, енциклопедичний* і под. — із заміною їх на *академійний, енциклопедійний* і под.), граматична категорія пасивного стану дієслів у формі дієслів на *-ся* (наприклад, не так: *«Суша омивається морем»*, а тільки так: *«Сушу омиває море»*), активізацію закликів до уникання в ужитку аналітичних (описових) номінативних зворотів на зразок *здійснювати контроль* (із заміною їх тільки на однослівні назви: *контролювати* і под.), то в сукупності з усіма іншими новаціями на різних рівнях структура української літературної мови матиме помітно інший вигляд, ніж до початку 1990-х років.

Поки що передчасно говорити про подолання досить істотного розриву між прагматичною і символічною, або «романтичною», функціями української мови в їхньому значенні для життя українського суспільства (адже, наприклад, кількість тих, хто вважає рідною для себе саме українську мову, поки що значно перевищує кількість тих, хто реально спілкується нею). На перший план тепер має, звичайно, виступати насамперед функція комунікативно-прагматичної потреби української літературної мови для якнайширших верств українського суспільства.

Oleksandr O. Taranenko

O.O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0269-8954>

UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE OF THE LATE 20TH — FIRST QUARTER OF THE 21ST CENTURY:
STATE AND DEVELOPMENT TRENDS

According to the materials of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, April 2, 2025

The report outlines the field for the activities of Ukrainian linguists with the aim of a comprehensive and holistic analysis of the general state and trends in the development of the Ukrainian literary language in the new conditions of its functioning as the state language of Ukraine and scientific support for the implementation of the provisions of the relevant laws of Ukraine.

Cite this article: Taranenko O.O. Ukrainian literary language of the late 20th — first quarter of the 21st century: state and development trends (according to the materials of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, April 2, 2025). *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2025. (7): 55—61. <https://doi.org/10.15407/visn2025.07.055>